

operacionalizovány beze zbytku. Tak je proces operacionalizace spojen s procesem redukce – operacionální definice mají reduktivní a aproximativní charakter (vzpomeňme na Lazarsfeldův koncept zaměnitelnosti indikátorů). Toto je důležité konstatování, v němž leží také limity jeho použití. Operacionální definice se nevztahují jen k výchozímu pojmu, ale i ke zvolené strategii a cílům výzkumu. Tak je proces operacionalizace nerozlučně spojen s procesem validizace. O problému validity autor pojednává v kapitole o ověřování adekvátnosti operacionalizace, kde je rozdíl mezi kvantitativním a kvalitativním výzkumem, co se týče jejich přístupu k operacionalizaci, ilustrován i jejich přístupem k problému validity. U kvantitativního výzkumu je to otázka empirické či konstruktové validity, či validity interní a externí, založených na požadavku jejich vztažení k obsahu pojmů. Autor se zmiňuje i o aposteriorním prověřování validity, kterou nabízí faktorová analýza jako zpětná rekonstrukce dimenzí pojmu z intuitivně vymezených indikátorů. V případě výzkumu kvalitativního jde zejména o validitu ekologickou (jaká je platnost výsledků výzkumu v přirozených podmínkách), komunikativní (zpětné ověření výsledků komunikací se zkoumaným subjektem) a argumentativní, jež jsou založeny na požadavku vztažení pojmů ke zkoumaným subjektům.

Striktní požadavek operacionalizace je spojen s dilematem. Operacionalizovat ad hoc, nebo vytvářet standardní systémy ukazatelů? Nakolik jsou standardizace používaných ukazatelů podmínkou komparací a nakolik trivializují výzkumný proces a ničí jeho tvůrčí charakter? Do jaké míry odmítnutí této standardizace vede k multivariantnosti operacionálních definic a ztěžuje komunikaci? Závěr publikace je poku-

sem demonstrovat jisté rozšíření konceptu operacionalizace za použití sémantického diferenciálu jako způsobu aposteriorní strukturační sémantického prostoru pomocí faktorové analýzy. Argumentace o navázání na etnometodologickou inspiraci zde ovšem nezní příliš přesvědčivě, stejně jako zařazení projektivních technik do kontextu operacionalizace. Tato kapitola je nejméně promyšlená, jakoby nahodile strukturovaná. Poslední, shrnující kapitola pak klade otázku o významu konceptu operacionalizace (o jeho platnosti v daném kontextu nepochybuje ani autor, ani recenzent – byť s reflexí jeho limitů) v konfrontaci s konceptem kódování, jak je rozvíjen v rámci kvalitativního paradigmatu.

Knize neprospělo, že neprošla mezi rukopisem a uveřejněním (jak to autor v úvodu přiznává) úpravami. Stejně tak se jeví spornou i autorova dedikace publikace studentům. Jako studijní text je příliš kusá v odkazech na postoje řady autorů. Předpokládá evidentně při četbě větší přehled o literatuře a o koncepcích zmiňovaných sociologů a filozofů (namátkou lze uvést pasáže věnované Husserlovi), než lze u běžných studentů očekávat. I její jazyk a styl budou asi studentům činit potíže. To do určité míry vyvolává dojem, že se publikace – navzdory autorovu věnování – obrací spíše k užší skupině zasvěcených. Kniha je prvním systematickým a solidním shrnutím pohledů na fázi empirického výzkumu, která se v kvantitativním paradigmatu jeví jako klíčová a na niž je závislá nejen podoba konkrétního výzkumu, ale i možnost jej vůbec realizovat. Při četbě se ovšem nelze ubránit dojmu určité inkonzistentnosti v ní obsažených myšlenek.

Petr Mareš

Karl Raimund Popper: Otevřená společnost a její nepřátelé I. Uhranutí Platónem

Praha, ISE, edice OIKÚMENÉ 1994, 360 s.

Ačkoli nemusíme a mnozí snad ani nemůžeme souhlasit se vším, co K. R. Popper napsal na téma společnosti, zdá se už dnes pravděpodobné, že jeho dílo svým významem pro sociologii přesáhne 20. století, ve kterém vzniklo. Je to totiž dílo, které závažností problematiky, již se

zabývá, šíří a hloubkou svého vlivu na společenský, zejména pak politický život, metodologickou a teoretickou inspirativností, pozitivními, ale i kritickými ohlasy, jež vyvolává, má už dnes, nedlouho po smrti svého tvůrce, takové rysy, o nichž se zpravidla hovoří jako o rysech klasických. Vydání obou svazků jeho *Otevřené společnosti a jejích nepřátel*, jakož i *Bídy historicismu* v českém překladu je tudíž činem závažným a jen těžko docenitelným.

Všichni ti, pro něž byly tyto práce v minulých letech jen obtížně dosažitelné, zejména studenti sociologie, ale i jiných společenských věd, mají nyní možnost seznámit se s myšlenkami tohoto, tak často citovaného autora, v jejich autentické podobě a učinit si na ně svůj vlastní názor.

Z řady důvodů by bylo asi vhodnější zabývat se všemi třemi zmíněnými svazky Popperova díla v jedné souhrnné recenzi. Přes určité nebezpečí nekomplexnosti pohledu jsem se však rozhodl zamyslet se nad svazkem, který vyšel jako první (v překladu M. Caldy a pod redakcí A. Havlíčka, M. Strettiho a M. Tarnovského) samostatně. Každá z uvedených Popperových studií je totiž natolik myšlenkově bohatá a vyvolává tak velké množství otázek, že vzhledem k omezenému rozsahu recenzí, jenž je pro *Sociologický časopis* stanoven, je to pravděpodobně jediná schůdná cesta, jak se alespoň některým z nich věnovat poněkud hlouběji.

První díl Popperovy *Otevřené společnosti*, kterou autor psal v letech druhé světové války a která poprvé vyšla v roce 1945 (ačkoli byla dokončena již roku 1943), lze číst několika způsoby:

1. Jako originální příspěvek k analýze vzniku, obsahu a vlivu Platónovy filozofie, zejména té její složky, která se zabývá společností a jež je prezentována hlavně v dílech *Ústava*, *Politikos* a *Zákony*.

2. Jako další, v tomto případě velmi významný pokus o dichotomickou typologii společnosti, jež má mezi klasiky sociologického myšlení řadu předchůdců. Jde o rozlišení a charakteristiku společnosti uzavřené a společnosti otevřené.

3. Jako neobvykle závažnou úvahu nad možností praktického zasahování do chodu společenského života v podobě postupného a utopického sociálního inženýrství.

4. Jako prohloubení a obohacení kritiky historicismu, jímž se autor zabýval již ve svých dřívějších pracích.

5. Jako celou řadu dalších teoretických i metodologických podnětů, které s uvedenými obecnými východisky úzce souvisejí a které z nich vyplývají.

6. Jako (a to je asi na knize vůbec nejcennější) teoretický a metodologický nástroj kritiky každé existující společnosti. Samozřejmě, že byla

autorem zamýšlena především jako kritika různých forem totalitarismu a v této funkci byla hlavně využívána. Nicméně jsem přesvědčen, že řada Popperových myšlenek může být aplikována i při odhalování nedostatků současných demokratických společností.

Snad nejcharakterističtější rysem Popperova postupu v recenzované knize je dichotomizace obsahu všech teoretických, metodologických i praktických otázek, jež jsou v ní řešeny. Popper zpravidla rozeznává dva základní protikladné typy myšlení, jednání i uspořádání společnosti, přičemž k jednomu z nich se hlásí jako k vědeckému, schůdnému a oprávněnému, a druhý svými argumenty odmítá. Zároveň si však uvědomuje, že jeho stanovisko není jediné možné, když píše: „...nečiním si ve svých historických soudech nárok na nestrannost. Samozřejmě se maximálně snažím zjistit relevantní fakta. Jsem si však vědom toho, že má hodnocení (jako hodnocení kohokoli jiného) zcela závisí na mém hledisku. Toto připouštím, i když jsem zcela přesvědčen o správnosti svého hlediska, tj. o správnosti svých hodnocení“ (s. 288). O správnosti svých hodnocení je snad přesvědčen každý, kdo je hlásá. Přesto to nikoho nechrání před omyly a kritikou. Tím spíše, když sám Popper dodává, že mnohé názory, které v knize vyjadřuje, „jsou osobního rázu“ (s. 15).

Převážná část recenzované studie je věnována analýze Platónovy sociální filozofie. Popper vidí v Platónovi velkou osobnost minulosti, jež byla vždycky mezi intelektuály uctívána, která však patří právě mezi ty myslitele, kteří se podle Poppera dopustili velikých chyb a podpořili odvčejný útok na svobodu a rozum. S kritikou tohoto typu myslitelů nesmíme tudíž váhat právě proto, že vytvořili nepochybnou součást našeho intelektuálního dědictví. „Nebudeme-li kritizovat jednu jeho část, možná tím přispějeme k jeho úplnému zničení“ (s. 9).

Platón jako objekt kritiky je zvolen zcela záměrně. Slouží Popperovi jako modelový příklad tvůrce a propagátora idejí, postojů a postupů, které jsou jednoznačně antidemokratické a totalitární. Kritika Platóna je tak svou podstatou i kritikou všech hlavních nebezpečí, která podle Popperova přesvědčení hrozí také moderním demokratickým společnostem. Popper to několikrát explicitě vyjádřil, a to např. větou,

že „musíme být znepokojeni podobností platónské teorie spravedlnosti a teorie a praxe moderního totalitarismu“ (s. 16).

Platón je reprezentantem všeho toho, co je pro Poppera nepřijatelné i u myslitelů a politických činitelů současných společností: historicismu, odporu ke společenské změně, metodologického esencialismu, přísných třídních rozdílů, nadřazenosti vládnoucí třídy, rasismu, zkoumání původu věcí jako metody jakékoli vědy, autarkie státu, napravující nedokonalost jedinců, kmenového kolektivismu, cenzury, antihumanistické teorie spravedlnosti, ztotožňování individualismu s egoismem, antirovnostářství, státu jako kritéria mravnosti, nesprávně položené otázky, kdo by měl vládnout, místo tázání, jak uspořádat politické instituce, aby špatní a neschopní vladaři nemohli způsobit příliš mnoho škod, jakož i utopického inženýrství. Platón se v řešení všech podstatných otázek podle Poppera vzdálil svému učiteli Sókratovi. Byl to mj. důsledek toho, že zatímco v Sókratově pojetí byl filozof hledačem pravdy, v Platónově pojetí má být jejím vlastníkem. Popper se zároveň snaží odpovědět na nelehkou otázku, proč si Platón podržel Sókrata jako hlavního mluvčího i poté, co jeho učení opustil.

Popper má pocit, „že se při čtení Platóna stáváme svědky vnitřního konfliktu, vskutku titánského zápasu v jeho mysli. (...) Platónův vliv lze zčásti vysvětlit fascinací tímto konfliktem dvou světů v jedné duši (...). Tento zápas se dotýká našich citů, neboť v nás stále probíhá. Platón byl dítětem doby, která je dosud naší vlastní“ (s. 177). Jde o zápas „hodnot kmenového systému“ s „vírou v otevřenou společnost“. V tomto zápase se Platón nakonec celým svým dílem postavil na stranu kmenového systému, tj. uzavřené společnosti, neboť pouze ona dokáže podle jeho mínění odvrátit všechna doslova smrtelná nebezpečí, jimiž společenskému pořádku a stabilitě hrozí demokracie.

Popperova kritika Platóna je po všech stránkách tvrdá a nemá patrně v dějinách filozofie obdobu. Zřejmě i na ni se vztahuje to, co Popper napsal o celé své knize v předmluvě k jejímu druhému vydání z roku 1950: „...většina textu byla napsána během oněch těžkých let, kdy výsledek války byl nejistý, a to snad vysvětlí, proč mi některé její kritiky dnes

připadají emocionálnější a ostřejší, než bych chtěl“ (s. 10). V odpovědi z roku 1961 na jednu z kritik své knihy píše, že si uvědomuje, že svým útokem na Platóna mnohé platoniky urazil a zranil, a dodává, že je mu to líto (viz s. 316). Nicméně i v této odpovědi zůstává všem svým výtkám věren a uvádí další argumenty na jejich obhajobu.

Ačkoli Popperova analýza Platónova díla je založena na hluboké znalosti pramenů i literatury a i když je jeho argumentace promyšlená a velice sugestivní, nejsem si jist, zda jím uváděná interpretace Platónových názorů je jedinečně možná. Spíše se přikláním k myšlence, že Popper udělal všechno pro to, aby Platónovy ideje i postoje co nejvíce přiblížil svým soudobým odpůrcům. Z hlediska poslání, které svou knihou sledoval, se mu vytyčený úkol podařilo splnit. Zůstává však otázkou, zda jím vyličený Platón je Platón autentický. Stejně tak mám určité pochybnosti, zda je možné bez rizika značného významového posunu aplikovat pojmy běžně používané ve 20. století, jako je např. totalitarismus a rasismus, na dobu Platónova života i na její reflexi v Platónově díle.

Jak jsem již napsal, pro Poppera je typická dichotomizace všech základních problémů, jimiž se v knize zabývá. A tak proti sobě klade nejen už zmíněný styl filozofování Sókratův a Platónův, ale rovněž otevřenou a uzavřenou („zastavenou“) společnost (kmenový kolektivismus), postupné a utopické sociální inženýrství, historicismus a nepředvídatelnost nárůstu lidského vědění plus nezničitelnou dimenzi duchovního bytí člověka, metodologický esencialismus a metodologický nominalismus, naivní monismus a kritický dualismus, fakta a rozhodnutí, maximalizaci štěstí a minimalizaci utrpení, totalitární a demokratickou spravedlnost, individualismus a kolektivismus, personalismus a institucionalismus v oblasti vládnutí, ztráty a zisky moderní společnosti apod. Všechny tyto dichotomie vedou Poppera k množství originálních úvah a jsou pro čtenáře teoreticky i metodologicky neobyčejně inspirativní. Totéž platí i o jím formulovaném paradoxu svobody a tolerance.

Ani uznání nesporného Popperova přínosu k myšlení 20. století, ani často v určitých kruzích až nekriticky nadšené přijímání všeho,

co tento autor napsal, nás však nezbavuje povinnosti aplikovat i na jeho názory, obsažené v recenzované knize, metodologický princip, který právě on zformuloval a propracoval, tj. princip falzifikace. Znamená to vystavit i jeho názory co nejdůsledněji kritice.

Uvědomuji si samozřejmě, že dovolím-li si kritizovat kterýkoli Popperův názor, hrozí mi nebezpečí, že na mě bude aplikována Burkova myšlenka z mota recenzované knihy, které jistě ne náhodou Popper zvolil: „....doposud jsem se nesetkal s žádným návrhem, který by nebyl upravován připomínkami lidí, jejichž poznání bylo daleko pod úrovní těch, kteří tento návrh předkládali“. Ve srovnání s Popperem zajisté mezi takové lidi patřím. Ale může-li Popper tak nemilosrdně kritizovat Platóna, nevidím důvod, proč bych si i já nemohl dovolit upozornit na některé Popperovy názory, které se mi nezdají být správné.

Tak např. na s. 14 Popper píše, že „budoucnost závisí na nás samých, a my nezávisíme na žádné historické nutnosti“. Tato teze, pro celé Popperovo dílo tak typická, je pravdivá jen zčásti. Souhlasím s tím, že v lidských dějinách se opravdu neděje nic, co by nezáviselo na činech lidí, ale v těchto svých činech (tedy i při tvorbě budoucnosti) jsme vždycky mnohostranně omezováni a podmiňováni, a to jak sociálně, tak kulturně historicky, psychofyzicky i čistě přírodně. Samozřejmě že existuje to, co Popper nazývá „nezničitelnou dimenzí svobody duchovního bytí člověka“, jinak řečeno, člověk je vždy potenciálně schopen onu podmíněnost a omezenost do určité míry překonávat, nikdy se z ní však nemůže absolutně vyvázat. Nadto v oné dimenzi svobody duchovního bytí se záměry i činy jednotlivých lidí střetávají, protože samy představy o svobodě nejsou pochopitelně jednotné, takže výsledkem je pak zpravidla něco, co si vlastně v této podobě nikdo nepřál. Tato tematika má, jak známo, bohatou historickou tradici ústící do moderní sociologické teorie nezamýšlených důsledků lidského jednání. Jsem přesvědčen, že souhrn všech zmíněných faktorů lze nazvat historickou nutností a že naše relativní závislost na ní při tvorbě budoucnosti je nepopíratelná.

Moje pochybnosti vyvolává i Popperovo pojetí spravedlnosti. Autor pod ní na s. 86

chápe a) rovné rozdělení povinností občanů, b) rovné postavení občanů před zákonem, c) to, že zákony neprotežují a ani nediskriminují jednotlivé občany, skupiny či třídy, d) nestrannost soudů, e) rovný podíl na výhodách, které může členství ve státě nabídnout svým občanům. S tím vším samozřejmě souhlasím, ale chybí mi zde to, co považuji za zásadní, a to spravedlnost sociální. Nemá-li jedinec v důsledku sociální nespravedlnosti zajištěnou jistou minimální úroveň existenčních prostředků, ztrácí pro něj uvedená práva do značné míry smysl. Nelze také zapomínat, že většina sociálně politických hnutí, která v dějinách nakonec mnohdy vedla k destrukci Popperem uvedených složek spravedlnosti, byla vyvolána konečkonců právě sociální nespravedlností. Jsem přesvědčen, že v každé společnosti, kde sociální rozdíly nejsou založeny výlučně na sociálně a morálně akceptovatelných schopnostech a dovednostech a na pracovitosti lidí, jsou ohroženy všechny Popperem zmíněné principy spravedlnosti. Proto je podle mého názoru sociální spravedlnost neodmyslitelnou součástí každé společnosti, která chce být společností dobře fungující.

S touto problematikou úzce souvisí i Popperův názor na roli peněz. Popper správně píše, že „peníze jsou jedním ze symbolů i obtíží otevřené společnosti. Nelze pochybovat o tom, že jsme dosud nezvládli racionální kontrolu jejich užívání; jejich největším zneužitím je, že je možné si za ně koupit politickou moc“ (s. 309). Uvážíme-li, jak veliký význam v celé své knize Popper politické moci připisuje, jak široce se jí zabývá a jak mnoho místa věnuje různým poruchám v jejím fungování i návrhům na jejich odstranění, překvapí, že výše zmíněný postřeh dále nerozvádí a neanalyzuje, jako by to byla záležitost víceméně okrajová. Přitom právě otázka korupce patří mezi nejzávažnější patologické jevy demokratických společností. Souvisí to zřejmě s malou citlivostí tohoto autora právě pro sociální a ekonomické problémy.

U myslitele tak mimořádně erudovaného a vyznačujícího se hlubokou znalostí děl autorů, o nichž pojednává, jakým Popper nesporně je, doslova udivuje názor ze s. 150, kde se píše: „Jen málokdo pochopil, že Marxova argumentace proti *utopismu* ve skutečnosti odsuzuje

veškeré sociální inženýrství. Marx kritizuje víru v možnost racionálního plánování společenských institucí jako zcela nerealistickou, protože společnost musí růst podle zákonů dějin, a nikoli podle našich racionálních plánů. "I značně povrchní znalost Marxova díla dokazuje, že se zde Popper při interpretaci tohoto autora mýlí, což by bylo možné demonstrovat na řadě Marxových myšlenek, které tomuto tvrzení jednoznačně odporují. Nejsem samozřejmě první, kdo na tento Popperův mylný, jednostranně deterministický a mechanistický výklad Marxova pojetí dějin upozorňuje.

Poněkud úsměvně působí Popperova poznámka ze s. 231 o vztahu Kanta k Platónovi, podle které byl Kant Platónem buď oklamán, nebo si jej idealizoval. Protože se Kantova interpretace Platóna liší od interpretace Popperovy, musí Popper tomuto německému filozofovi, který byl snad největším kritikem filozofického myšlení minulosti i své doby v dějinách, připsat, pokud jde o názory na Platóna, vlastnosti a postoje, které mu jinak byly úplně cizí.

Vybral jsem jen několik typických Popperových názorů, o nichž jsem přesvědčen, že zaslouží kritiku. Rovněž na Poppera se totiž vztahuje myšlenka, že i velké osobnosti se mohou dopouštět chyb.

Z hlediska současné situace ve společnostech liberální demokracie i ve společnostech, které po desetiletích tzv. socialismu o tuto formu sociálního uspořádání usilují, považují naopak některé Popperovy názory, byť vyslovené již před více než padesáti lety, za velice jasně a v jistém smyslu varující. Mám na mysli např. myšlenku, že by se otevřená společnost mohla postupně stát „abstraktní či odosobněnou společností“, tj. takovou, „v níž se lidé prakticky nikdy nesetkávají tváří v tvář, v níž všechny záležitosti vyřizují izolovaní jednotlivci, kteří spolu komunikují strojem psanými dopisy nebo telegramy a kteří se pohybují v uzavřených autech. (Umělá inseminace by dokonce umožňovala i rozmnožování bez osobní přítomnosti.) (...) V moderní společnosti žije mnoho lidí, kteří nemají žádné nebo mají jen minimum důvěrných osobních kontaktů, kteří žijí v anonymitě a izolaci, a v důsledku toho v neštěstí. (...) Lidé mají

sociální potřeby, které v abstraktní společnosti nemohou naplnit“ (s. 158-159). Zdá se, že těm, kteří dnes u nás rozhodují o cestách transformace společnosti a vidí pouze její ekonomický a politický aspekt, toto nebezpečí uniká, případně se s ním smířují a spatřují v něm nutnou daň za vstup do tzv. otevřené společnosti. Zmíněná transformace byla však podle mého mínění ojedinelou šancí, jak si osvojit přednosti současných společností západního typu a jak se zároveň vyvarovat jejich letitých úskalí. To by ale předpokládalo pojmout transformaci mnohem komplexněji, s větší invencí, a hlavně nedomnívat se, že při řešení klíčových otázek společenského života existuje pouze jedna, jediné správná cesta. Znamenalo by to ovšem „jít (...) do neznáma, nejistoty a nebezpečí, a s veškerým svým rozumem usilovat *jak* o bezpečí, *tak* o svobodu“ (s. 181).

Za pozornost dnes stojí rovněž Popperovo pojetí státu, které nazývá „protekcionistickým“. Nechápe tento pojem v tradičním smyslu politiky ochrany určitých průmyslových zájmů před konkurencí, ani jako požadavek, aby státní úředníci ustavili nad obyvatelstvem mravní kuratel. Toto pojetí je v zásadě liberalistické, ale „nemá nic společného s politikou přísného ne-intervenování (...). Liberalismus a státní zásahy nejsou navzájem protikladné. Naopak, žádný druh svobody není zřejmě možný bez záruky státu“ (s. 105). Tak např. by měl stát určitě dbát na to, aby „neschopnost zaplatit“ jednotlivci nebránila ve vyšším studiu (viz s. 122).

Aktuální je také Popperova originální poznámka o analogii mezi občanským a mezinárodním mírem a mezi obyčejným a mezinárodním zločinem jako základu jakéhokoli pokusu o zvládnutí mezinárodní zločinnosti (viz s. 246), stejně jako úvahy o roli personálních a institucionálních prvků v demokratické společnosti (viz s. 118).

Nepochybuji o tom, že Popperova kniha bude svými pozitivními podněty, ale i názory, které vyvolávají polemiku, inspirovat ještě nejednu generaci myslitelů, jimž nejsou osudy společnosti lhostejné.

Jan Sedláček